

Ethics as First Philosophy: I And Other

Mehmet Burak Güneş^{1,a,*}

¹ Kocaeli Üniversitesi/Felsefe Anabilim Dalı

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 19/12/2024

Accepted: 20/01/2025

ABSTRACT

The aim of this study is to reveal how the ethical relationship between the I and the Other is shaped in the context of "identity" and "responsibility", based on the idea of "ethics as first philosophy", which is the basic characteristic of Levinas' ethics. Levinas sees ethics as the first philosophy, with his criticism of the Western Philosophy tradition as being centered on ontology. Ethics as the first philosophy is the domain of the Other. Ontology is the field of existence. Moving from the realm of existence to the ethical realm requires escaping from existence for the I. The theme of escape from existence has been discussed since Levinas' early works. The I' escape from existence means renouncing its identity. Because existence is identity. The establishment of a relationship of responsibility with the Other is therefore other than being or beyond essence. The epiphany of the Other is the face. The face is denuding and nudity. The fact that the face is denuding and nudity means that it does not contain any cultural ormaned. Therefore, there is no constitutive element that determines the Other in the ethical relationship. In other words, the Other is identityless. The fact that the Other is not defined shows that responsibility is not a relative relationship. Therefore, responsibility is asymmetry. The asymmetric nature of responsibility also means that it is different from the traditional understanding of responsibility.

Keywords: Ethics as First Philosophy, I, Other, Face, Responsibility, Identity.

İlk Felsefe Olarak Etik: Ben ve Başkası

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Levinas etiğinin temel karakteristiği olan "ilk felsefe olarak etik" düşüncesinden hareketle Ben ve Başkası arasındaki etik ilişkinin "kimlik" ve "sorumluluk" ekseninde nasıl şekillendiğini ortaya koymaktır. Levinas Batı Felsefesi geleneğinin ontoloji merkezli olduğu yönündeki eleştirisiyle etiği ilk felsefe olarak görür. İlk felsefe olarak etik Başkası'nın alanıdır. Ontoloji ise varlığın alanıdır. Varlığın alanından etik mecraya taşınmak Ben için varlıktan kaçmayı gerektirir. Varlıktan kaçış teması Levinas'ın ilk dönem eserlerinden itibaren ele alınır. Ben'in varlıktan kaçması kimliğinden feragat etmesi anlamına gelir. Zira varoluş bir kimliktir. Başkası ile sorumluluk ilişkisinin kurulması bu nedenle olmaktan başka türlü ya da özün ötesinde gerçekleşir. Başkası'nın epifanisi yüzdür. Yüz yoksun ve çıplaktır. Yüzün yoksun ve çıplak olması hiçbir kültürel süs barındırmadığı anlamına gelir. Dolayısıyla etik ilişkide Başkası'nı belirleyecek hiçbir kurucu öge yoktur. Yani Başkası kimliksizdir. Başkası'nın kimliksiz olması sorumluluğun görece bir ilişki olmadığını gösterir. Bununla beraber sorumluluk bakışsımsızdır. Sorumluluğun bakışsımsız olması geleneksel sorumluluk anlayışından farklı olduğu anlamına gelir.

Anahtar Kelimeler: İlk Felsefe olarak Etik, Ben, Başkası, Yüz, Sorumluluk, Kimlik

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution 4.0
International License

^a senugbm@gmail.com

0000-0003-0296-1051

How to Cite: Güneş MB (2025) Ethics as First Philosophy: I And Other, CUJOSS, 49(1): 33-42

Giriş

'Felsefe nedir?' sorusu, *Felsefe kavramlar oluşturmak, keşfetmek, üretmek sanatıdır* diyerek cevaplanabilir (Deleuze-Guattari, 2001:12). Filozoflar ise kavram oluşturma gücünü içlerinde taşır. Bu, felsefenin basit kavramlar oluşturma sanatı olmadığı anlamına gelir. Kavramlar *keşfedilmeli, üretilmeli, ya da asıl yaratılmalıdır ve yaratıcılarının imzasını taşımadıkça da bir şey olmazlar* (Deleuze-Guattari, 2001:14). Filozofa düşen görev, kendi kavramları aracılığıyla felsefesini ortaya koymaktır ya da en azından varolan kavramları yeniden üretmek, yaratmaktır. Yeniden üretmek ya da yaratmak şu anlama gelir: Filozof varolan kavramlar aracılığıyla iş görür görmesine fakat yalnızca o kavramları kendi felsefesine uyarlamakla yetinmez kavramı felsefesi içinde tekrar üretir. Emmanuel Levinas (d. 1906, ö. 1995) da kavramları olduğu gibi felsefesine dahil etmekle yetinmeyen filozoftur. O, etik görüşünü serimlediği eserlerinde birçok kavrama yeni anlamlar yüklemiştir. Söz konusu kavramlardan bazıları şunlardır: "Var" (Il y a, there is), "hipostaz", "yüz" "sorumluluk".

Levinas Batı Felsefesi geleneğine yönelik eleştirileriyle Çağdaş Felsefede yer edinmiştir. Batı Felsefesi geleneği ile ontoloji merkezli felsefe anlayışını kasteden Levinas'ın felsefi görüşünün gelişiminde Edmund Husserl'in (d. 1859, ö. 1938) fenomenolojisi üzerine yapmış olduğu çalışmalar ve Martin Heidegger'in (d. 1889, ö. 1976) ontolojisine yönelik eleştirileri etkili olmuştur. Levinas'a göre Batı Felsefesi geleneğinde düşünme, aynılaştırma mantığına göre şekillenmiştir. Ben ve Başkası arasındaki ilişki bu mantık üzeredir ve Başkası'nı aynılaştırmaktan, kimliklendirmekten öte gitmemektedir. Bundan dolayı Başkası, Ben karşısında başkılığını koruyamamaktadır. Levinas'a göre Başkası'nın başkılığını koruduğu, aynılaşmadığı herhangi bir "kimlik" altında tanımlanmadığı bir ilişki ancak etik ile mümkündür. Levinas etiğinde Ben ve Başkası arasındaki etik ilişki sorumluluk ekseninde şekillenir. Haliyle sorumluluğun ne olduğunun araştırılması elzem bir hal alır.

Sorumluluk, çoğu filozofun ilgilendiği ve etik çalışmalarında yer verdiği bir kavramdır. Günümüz etik sorunlara çözüm arayışı için kılavuzdur. Savaşların yaşandığı, göçlerin olduğu, bir kesimin açlık ve sefalet içinde olduğu fakat başka bir kesimin zenginlik içerisinde olduğu bir çağda Ben ve Başkası arasındaki ilişkinin sorumluluk ekseninde tartışılması gerekir. Bu nedenle sorumluluk, etik tartışmalarda güncelliğini yitirmeyen bir kavramdır. Geniş kapsamıyla da yalnızca insanlar arası ilişkilerde değil aynı zamanda teknik becerinin gelişmesiyle insanın doğa ile olan ilişkisinde de sorumluluk önemli bir yer edinir. Belirtmek gerekir ki Hans Jonas'ın (d. 1903, ö. 1993) doğanın sorumluluğun nesnesi haline gelmesi yönünde yürüttüğü tartışmayla sorumluluğun yelpazesi genişlemiştir (bkz. Jonas, 1984). Sorumluluk Latince "respondere" kökünden gelir ve "yanıt vermek" anlamına taşır. Sorumluluğun etik ve politik anlamı vardır. Bu, onun terminolojisine bağlı kalınarak dar bir çerçeveye yerleştirilemeyeceğini de gösterir.

Paul Ricoeur'ün (d. 1913, ö. 2005) sorumluluğun ilke olarak felsefeye geç dahil olduğuna dair yapmış olduğu saptama kayda değerdir. Ricoeur'e göre felsefe tarihinde sorumluluk bir şekilde etik filozofların ilgilendiği husus olmuştur. Fakat Levinas ve Jonas'ta ilke olarak etik tartışmalara dahil edilmiştir (Ricoeur, 2000: 11-12). Levinas'ın Çağdaş Felsefedeki önemi, Husserl ve Heidegger felsefelerine yönelik çalışmaları ve eleştirileri yanında etiği ilk felsefe olarak görmesi ve sorumluluk ekseninde şekillendirmesidir. Nitekim sorumluluk, Levinas etiğinin temel kavramıdır. Kavram, Levinas felsefesinde etimolojisine bağlı kalınarak kullanılmaz. Ben'in Başkası ile ilişkisi "kimlik" ekseninde yeniden üretilir. Bundan dolayı sorumluluğun Levinas etiğinde ne ifade ettiğinin anlaşılması için Ben ve Başkası arasındaki ilişkiye odaklanılması gerekir.

Ben ve Başkası arasındaki ilişkiye farklı bağlamlarda felsefe çalışmalarında yer veren filozoflar da vardır. Örneğin Martin Buber (d. 1878, ö. 1965) Ben ve Sen (Thou) arasındaki ilişkiyi tartışır. Buber'e göre temel kelime çiftleri vardır. Ben-Sen bu kelime çiftlerinden biridir. Diğeri ise Ben-O kelime çiftidir. Bir insan, Ben dediği zaman kelime çiftlerinden ya Sen'i ya da O'nu kasteder. Ben demekle Sen ya da O kelime çiftini söylemek aynı şeydir (Buber, 2003:28). Bu, Ben'in kendine geri dönüşü olarak okunabilir ve özcü bir yaklaşımdır. Ben ve Sen arasındaki ilişki bakımsızdır. Ben ve Başkası arasındaki ilişkiye odaklanan Jean-Paul Sartre (d. 1905, ö. 1980) felsefesinde ise Başkası bir düşman olarak görülür. Sartre'a göre Başkası'nın bakışı, Ben'i nesneleştirir. Başkası'nın bakışı, Ben'in kendini fark etmesine bu nedenle de kendinden utanç duymasına neden olur. Ben, utanç duymakla Başkası'na yadsınamaz bir mevcudiyet kazandırır (Sartre, 2011:370). Ben ve Başkası arasındaki ilişkide Ben nesneleştirilmekten kaçmak için kendini tekrar kurma yani kendi için varlık olma çabasıdır. Levinas etiğinde Ben ve Başkası arasındaki ilişkinin imkanı Ben'in özü ötesine geçmesiyle ya da varlıktan başka türlü olmasıyla mümkündür. Ayrıca bu, Başkası'nın başkılığını koruduğu bir ilişkidir. Dolayısıyla Ben ve Başkası arasındaki ilişkinin ontolojiden hareketle kurulması mümkün değildir. Ben'in Başkası ile olan ilişkisi sorumlulukta düğümlenmektedir.

Biz bu çalışmada Levinasçı etikte Ben ve Başkası arasındaki ilişkinin "kimlik" ve "sorumluluk" perspektifinde nasıl şekillendiği sorusuna cevap arayacağız. Başkası'nın kimliğinin hangi koşulda etiğe dahil edildiğine dikkat çekerek Başkası'nın kimliksiz oluşunun ne anlama geldiğine ve sorumluluk üzerindeki etkisine odaklanacağız. Levinas felsefesine dair yapılan gerek ulusal gerekse uluslararası çalışmaların varlığı yadsınamaz. Fakat literatürde olan çalışmaların, Levinas felsefesini ve etik düşüncesini tüketmiş olduğu söylenemez. Günümüz etik sorunlarına Levinas'ın sorumluluk anlayışı çözüm önerilerinden biri olabilir. Levinas felsefesinde Ben ve Başkası arasındaki ilişkiye dair "kimlik" ve "sorumluluk" ekseninde bir izlek sunmayı amaçlamaktayız. Bu nedenle hareket rotamızı Levinas'ın felsefe güzergahına göre belirledik. Ben ve Başkası arasındaki ilişkiyi "kimlik" ve "sorumluluk" ekseninde tartışmak zaten Levinas'ın felsefe

serüvenini takip etmeyi gerektirir. Bundan dolayı öncelikle Levinas'ın etiği neden ilk felsefe olarak gördüğü sorusuna cevap arayacağız. Daha sonra bizi Ben ve Başkası arasındaki ilişkiye götürecek argümanlar üzerinden "kimlik" ve "sorumluluk" ekseninde bir tartışma yürüteceğiz.

İlk Felsefe: Etik

Levinas ontoloji ve etik arasındaki gerilimden hareketle etiğin neden ilk felsefe olduğunu göstermek adına dinsel anlatıya başvurur. Tanrı tarafından, '*Kardeşin nerede?*' diye sorulduğunda *Kabil'in yanıtı şudur: 'Kardeşimin bekçisi miyim ben?'* (Levinas, 2003d: 248). Levinas'a göre *Kabil'in yanıtı içtendir. Yalnız, bu yanıtta etik eksiktir; sadece ontoloji vardır: Ben benim ve o da o. Biz ontolojik olarak ayrı varlıklarız* (Levinas, 2003d: 248). Kabil'in duyarsızlığı, ontolojik yakınlığın yani kardeşliğin etik ilişki için yeterli olmadığını gösterir. Ontolojinin, ontolojik olarak ayrı varlıklar olan insanlar arasında etik ilişkiyi kurmaya yeteneği yoktur. Bunun nedeni ise ontolojinin ve etiğin alanlarının farklı olmasıdır. Ontoloji varlık alanıdır. Etik ise Başkası'nın alanıdır. Bu tespit ontoloji ve etik arasındaki gerilimi de göstermektedir. Zira ontoloji, Ben ve Başkası arasındaki ilişkide Başkası'nı eritme onu Aynı'ya indirgeme, Ben perspektifinde onu kimliklendirme çabasıdır. Doğrusu Levinas'ın Batı Felsefesi diyerek işaret ettiği geleneğin gayesi de budur. Etik ise Başkası'nın Ben'de erimemesi, Aynı'ya indirgenmemesi bilhassa kimliksizleşmesi çabasıdır.

Levinas, "İlk Felsefe Olarak Etik" başlığını taşıyan ve 1984 yılında yayınlanan makalesinde ontolojinin Batı Felsefesi geleneğinde ilk felsefe olmasının nedenlerinden hareketle etiği ilk felsefe olarak tartışmaktadır (Levinas, 1989: 76-87). *Varlık ve bilgi arasındaki ilişki batı felsefi geleneğimize göre anlaşılabilirliğin, anlamın (meaning, sens) ortaya çıkmasıdır. Varlığın anlaşılması -bu fiilin semantiği- böylece akıl ve bilgeliğin imkanı ya da vesilesi olur ve bu nedenle ilk felsefedir* (Levinas, 1989: 76). Yani Levinas, Batı Felsefesi geleneğinin ontolojik temelden hareketle inşa edildiği için Batı felsefesinde ontolojinin ilk felsefe olduğunu belirtir. Bunun nedeni ise varlık ve bilgi arasındaki ilişkinin tespiti ve varlığın anlaşılmasıdır. Gelgelelim ekseriyetle ontolojiden hareket eden Batı Felsefesi varlığı anlaşılır kılmakla Başkası'nı Ben'e indirgemektedir (Levinas, 1991: 43). Varlık ve bilgi arasındaki ilişkide varlık, bilginin nesnesidir. Varlığın bilgi tarafından sahiplenilmesi ve anlaşılır kılınması düşünce etkinliği aracılığıyla varlığın anlaşılır kılınması bir handikaba yol açar. Zira *bilgi yeniden bir sunumdur, varlığa dönüştür, onda hiçbir şey Başka olarak kalmaz* (Levinas, 1989: 77).

Başkalığın yitirildiği ve aynılaştırıldığı Batı Felsefesinde düşünce etkinliğinin anlaşılması için Levinas, Husserl'in yönelimsellik (intentionality) kavramına başvurur. Ona göre düşünce ve bilginin varlıkla ilişkisinin en doğru formülasyonu Husserl tarafından yapılmıştır (Levinas, 1989: 78). Levinas'ın amacı, Husserl'in fenomenolojisinden hareketle Batı Felsefesi geleneğinde Başkası'na yer bırakılmadığını göstermektir. Bunu ise

Husserl felsefesinde yer alan temel kavramlar aracılığıyla yapar. *Yönelimsellik; her bilincin yalnızca bilinç olmakla kalmayıp aynı zamanda nesneyle bir bağ kurarak bir şeyin bilinci olduğu olgusudur* (Levinas, 2016: 64). Nesnelere bir bilinç nesnesidir. Bilinç, nesneye yönelen bilinçtir. Levinas'a göre Husserl, bilincin yönelimselliğiyle fenomenolojik araştırmayı Ben araştırması haline getirmiştir. Nitekim transzendenal indirgeme, *epokhe* ile dünyanın noema olarak keşfedilmesiyle Ben olarak onaylanan benlik bilincine yol açmıştır (Levinas, 1989: 79). Bundan dolayıdır ki Levinas için nesneye yönelen bilinçten hareketle varlığın, özün anlaşılmasında hep varlık olacaktır. Burada Başkası'ndan bahsedilemez. Başkası'nın kim olduğuna dair soruya cevap ontolojiden hareketle verildiğinde yine ontolojiye dönülür. Çünkü ontolojinin cevabı nesneleştiricidir. Başkası'nın nesneleşmemesi için etiğe onun diline başvurulması gerekir. Ontolojinin sınırlarından uzaklaştıkça etik mecraya taşınan Ben, Başkası ile ilişkinin imkanına, onun kimliğine ya da kimliksiz oluşuna dair bilgilere sahip olacaktır. Dolayısıyla Levinas, etiği ilk felsefe olarak görür. Ne ontoloji ne epistemoloji ne de ahlak ilk felsefedir. İlk felsefe etikdir. İlk felsefenin ahlak olmaması Levinas'ın kavramlar arasındaki farka işaret ettiğini gösterir. Dolayısıyla etik ve ahlak arasındaki ayrımın Levinasçı felsefede ne şekilde yapıldığına bakılması gerekir.

Levinas'a göre ahlak birtakım kurallardan ibarettir. Ahlakı oluşturan kurallar, beşeri hayatın iyileştirilmesi temelinde toplumsal davranışları ve yurttaşlık görevlerini düzenler. Bunun yanı sıra ahlak, toplumsal ve siyasal düzende işlerlik gösterir. *Ahlak, politik 'çıkarı', yurttaşlar arasındaki toplumsal mübadeleler dünyasını yöneten şeydir* (Levinas, 2003a: 279). İlk felsefe olarak etik ise normlar bütünü olan ahlaktan kesin çizgilerle ayrılır. Etik ne toplum için yasalar yapar ne de toplumda işlerlik gösterecek davranış kuralları üretir. Etik, çıkar gözetmezliktir. Çıkar gözetmezlik (désinterressement) kavramı Levinas felsefesine terminolojisine bağlı kalınarak dahil edilir. Levinas kavramı Latince *varlık (esse)-dan(inter)-ayırılma(dés) olarak; Inter-esse'den yani 'varlıkta-olmak/varlıkla-İlgili-olmak/varlıkta-çıkarı-olmak'tan 'ayırılma' olarak yorumluyor* (Levinas, 2003b: 312, ç.n.5). Varlıktan ayrılma yani çıkar gözetmezlik bir kayıtsızlık hali değildir. Bu, *varlıktaki çıkarımızı/ilgimizi, mülkiyete bağlı olan ve kendinden başkasını temellük eden bir dünyada-olma olarak inter-esse'mizi önceleyen başkasının çağrısına duyurgaları açık bir edilginlik biçimidir* (Levinas, 2003a: 279). Levinasçı felsefede Ben'in edilgen hali, Başkası ile etik ilişkinin ne şekilde kurulmuş olduğunu da gösterir. Etik ilişkinin ne olduğuna dair tartışma yürüten İoanna Kuçuradi (d.1936), etik ilişkinin araştırılmasında yalnızca bir veriye sahip olduğumuzu belirtir. Ona göre bu veri: *Kişilerin başka kişilerle ilişkilerinde veya durumlarında eylemleridir* (Kuçuradi, 2006: 4). Levinasçı terminolojiyle söylenirse Ben'in Başkası ile olan sorumluluk eksenindeki tüm eylemleri Başkası ile etik ilişkidir. Ayrıca bu ilişki aracılığıyla Ben öznelleşir.

Levinas felsefesi takip edildiğinde etik ilişkinin ontolojiye nazaran daha temel ve kökensel olduğu

görülür. Bu, ilk felsefenin neden ontoloji değil de etik olduğunu gösterir. *Etik, bir doğa ontolojisinden kaynaklanmaz; onun zıddıdır, Varlığın ötesinde bir anlamı, Varlık-olmayan'ın (me-on) ilksel bir kipini olumlayan bir 'meontoloji'dir, ontoloji olmayan'dır* (Levinas, 2003a: 274). Ontolojinin olduğu yerde etikten bahsedilemez. Etik ontolojiden önce gelir ve bu nedenle ilk felsefe etikdir. Levinas felsefesinden büyük ölçüde yararlanan Bauman, ontolojik varlıklarla birlikte ortaya çıktığını düşündüğü “önce” ve “sonra”nın ne şekilde anlaşılması gerektiği üzerine bir tartışma yürütür. *Ontolojinin yokluğunda ya da ontolojiye rağmen 'önce'nin ancak ahlakî bir anlamı olabilir ve bu anlam daha iyidir* (Bauman, 2011: 93). “Daha iyi” bir karşılaştırmayı imler. Ontolojinin olmadığı bir ‘önce’de etikten bahsedilmesi yalnızca etiğin ontolojiye üstünlüğünün gösterilmesidir. Bauman bunun, *ontolojinin rütbesinin düşürülmesi ya da tahttan indirilmesiyle mümkün olduğunu belirtir* (Bauman, 2011: 93). Ayrıca Ben ve Başkası arasındaki ilişkinin boyutu da “daha iyi” ile ele alınır. Ben ve Başkası arasındaki ilişki ontoloji aracılığıyla kurulamayacağı için etik ontolojiden “daha iyidir.” Etiğin neden ontoloji aracılığıyla kurulmayacağı halen cevaplanması gereken bir sorudur.

Etiğin, ontolojiye öncel olduğu yani ilk felsefe olarak etik iddiasını Levinas 1951 yılında yayınlanan “Ontoloji Temel midir?” adlı makalesi aracılığıyla ortaya koyar. Makalede Levinas, Heidegger ontolojisini eleştirir ve ontolojiden hareketle etiğin kurulamayacağını altını çizer. Levinas felsefesinin gelişimini göstermesi bakımından önemli olan makale daha önce yayınlanan eserlerde temellendirilen düşüncelerin izlerini taşır. Zira eserlerinin kronolojisi takip edildiğinde ontoloji eleştirisi Levinas felsefesinin orijinal temasının ilk nüvelerini sunan, 1935 yılında yayınlanan, “Kaçış Üstüne” adlı eserde yapılır. Eser, etiğin neden ilk felsefe olması gerektiğini göstermesiyle beraber öznelliğin, “kimlik” sorununun Ben ve Başkası arasında kurulacak olan etik ilişkinin güzergahını da gösterir. O halde Levinas kaçış ile ne kastetmektedir?

Kaçış ontolojiyle ilgisinde yer değiştirmeyi imler, farklı edebi motiflerle de tematize edilebilir. Nitekim Levinas’a göre onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıl romantik akım temsilcilerinin yaptığı da budur (Levinas, 2003c: 49). Gelgelelim tüm bu çabalar Ben’in içinde bulunduğu durumu, kaçış ihtiyacının neden hasıl olduğunu açıklamaya yetmez. Şu nedenle ki varlığı söz konusu etmeyen, Ben’in varlığıyla, Var (Il y a, there is) ile ilişkisini ele almayan tüm çaba kaçışı bir yer değiştirme, varlığın sınırlarını genişletme ihtiyacı olarak görülür. Böylece varlıktan çıkma, onun ötesine geçme imkansızlaşır. Ben, varlıktan çıkma ihtiyacında yine kendisiyle, varlığıyla, kimliğiyle baş başa kalır. Kaçış, *kendinden çıkma ihtiyacıdır, zincirlerin en radikal ve değiştirilemez bağlayıcılığını, Ben’in kendi gerçekliğini kırma ihtiyacıdır* (Levinas, 2003c: 55). *Kendinden kaçma ihtiyacı deneyimini temel alan Levinas ben’in özdeşliğine bir birlik olarak değil de, ‘bir ikilik türü’ olarak yaklaşıyor* (Bernasconi, 2022a: 58). Ben’in kendinden kaçma ihtiyacı, yani ihtiyaç nasıl anlaşılmalıdır? İhtiyaç varlığın sınırlarının genişletilmesine

dair değildir. Zira bu durum, varlıktan çıkma bir yana onunla daha fazla hemhal olma anlamına gelir. Ben, tam olarak var olduğu ya da olduğu gerçeği nedeniyle kendisinden kaçır (Levinas, 2003c: s.55). Kaçma ihtiyacını anlamak için ihtiyacın yapısına bakılması gerekir.

Ben için elzem olan ihtiyacın buyurgan hale gelmesidir. Bu ise ihtiyacın *ancak ıstırap halini aldığı zaman* mümkün olur (Levinas, 2003c: s.58). Levinas, ihtiyacın ıstırap halini karakterize eden özel bir durumun malaise ya da huzursuzluk (disquiet) olduğunu belirtir. Huzursuzluğun doğasını ortaya çıkaran başka bir durum ise bulantıdır (nausea). Söz konusu duygulanımlar Ben’in varlıktan, kendi varlığından çıkma ihtiyacının nedenlerini sunar. Varlıkta olmaktan kendi varlığına perçinlenmiş olmaktan duyulan rahatsızlığı ifade eden malaise, dayanılmaz bir durumdan çıkmayı oradan kaçma çabasını imler. Gelgelelim bu çıkma girişiminde belirlenen bir hedef yoktur. Levinas, hedefin belirsiz oluşuna olumlu anlam yükler. Belirlenen bir hedef varlık içinde gösterilir. Bundan dolayı varlığın sınırları içindedir ve varlıkla ilgilidir. İhtiyacın doyurulup doyurulamayacağı da bir sorundur. İhtiyacın iç yapısından ileri gelen ıstırap hiçbir şekilde doyurulmaz. Çünkü hedefin belirsiz oluşu ıstırapın, ihtiyacın karşılanmasına yönelik olmadığını gösterir. Diğer duygulanımda ise Ben’in varlıkla dolu olmasının yarattığı huzursuzluk hali içsel bir isyana neden olur.

Bulantı, Ben’i sınırlamak için dışarıdan gelen bir uyarımla değil Ben’in varlıkta boğulması nedeniyle içeriden başlayan bir isyanla ortaya çıkar. Mide bulantısı hali Ben’i kuşatır. Söz konusu duygulanımda dışarı çıkma, orada olmayı reddetme çabası vardır. Ne var ki bu çaba, umutsuzlukla örülüdür. Umutsuzluk ve varlığa perçinlenmiş olma gerçeği mide bulantısının tüm kaygısını oluşturur. Bulantının kaygısında Ben, kendi varlığıyla ve varlığın aşılabilir oluşuyla karşı karşıya kalır (Levinas, 2003c: 66). İşte bu, Levinas’a göre *saf varlığın deneyimi aynı zamanda içsel çatışmasının ve Ben’e yüklenen kaçışın deneyimidir* (Levinas, 2003c: 67). Bu varlık deneyimi Ben’in kendi varlığına dairdir. “Kaçış Üstüne” adlı eserinde Levinas’ın saf varlık deneyimi ile henüz Var’a dair bir söz söylemediğine dikkat edilmelidir. O, Ben’in kendi varlığının deneyimiyle varlıktan çıkma ihtiyacının söz konusu duygulanımla nasıl buyurgan hale geldiği üzerinde durur. Ben, kendi varlığı aracılığıyla varlığı anlaşılır hale getirir. Gelgelelim varlık deneyimi kendi varlığının, varlığa perçinlenmiş olmanın deneyimi olduğu için Var hakkında konuşmak da gerekmektedir. Levinas Var özelinde yalnızca Ben’in kendi varlığıyla ilişkisini değil aynı zamanda varlıkla olan ilişkisini de dikkate alarak varlıktan kaçmanın olanaklarını sorgular.

Var, gayri şahsi ve belirsiz olarak tanımlanır. Var’ın gayri şahsi özelliği, Heidegger ontolojisinde varlığın lütfekarlığına yapılan vurgunun bir eleştirisini de içerir çünkü gayri şahsilik ne bir neşeye ne de bir berekete işaretir. Var, korkunç ve dehşet vericidir (Levinas, 2003d: 309-310). “Varoluştan Varolana” adlı eserinde Var ve Ben’in Var deneyimi üzerine duran Levinas, varlıktan çıkışın izini sürer. Levinas felsefesinde Var neden korkunç ve dehşet vericidir? *Bütün varlıkların, şeylerin ve kişilerin*

hiçliğe dönüştüğünü hayal edelim. Bu hiçliğe dönüş, hiçbir olayın dışında tutulamaz. Ya, hiçliğin kendisi? Bir şeyler olmaktadır, hiçliğin gecesi ve sessizliği (Levinas, 1978: 57). Buradaki bir şeyler olmaktadır ifadesinin Levinas'a göre taşıdığı belirsizlik ne öznenin belirsizliğinden ne de edimi gerçekleştirenin bilinmemesinden ileri gelir. Anonimlik, edimin bizzat kendi özelliğinden kaynaklanır. Var olarak adlandırılan şey; kişisiz, anonim olan hiçliğin derinliklerinde içten içe yanan ama söndürülemez olan uğultudur (Levinas, 1978: 57). Sessizliğin uğultusu ne demektir? *İçi boş bir kabuğu kulağınıza yaklaştırınca ne işitiyorsanız ona benzer bir şeydir bu, sanki boşluk bir doluluk, sessizlik bir gürültüdür. Hiçbir şey yokken dahi bir şeyin inkar edilemez bir biçimde 'var' olduğunu düşünürken hissedebileceğimiz bir şeydir bu* (Levinas, 2003b: 309). Levinas, Var'a benzediğini düşündüğü için uykusuzluk (insomnia) fenomeni üzerinde durur. Hem "Varoluştan Varolana" da hem de "Zaman ve Başka" da yer alan fenomen Var'ın dehşet vericiliğini gösteren bir an olarak tasvir edilir.

Var, hiçliğin arkasında ortaya çıkarak her şeyi kapsayan ne bir boşluk ne de bir bilinçtir. Gelgelelim var, şeyleri ve bilinci kapsayan evrensel gerçektir. Var'ın deneyimi hiçlik deneyimi değildir. O gecenin kendisi gibi anonimdir (Levinas, 1978: 65). Şeylerin suretleri gecede silinir. Gecenin karanlığı bir mevcudiyeti işgal eder. Var da böyledir. Uykusuzluk, uyanık kalmak için hiçbir neden olmamasına rağmen kendini dayatır. Zira *uykusuzlukta uyanıklığın bir amacı yoktur* (Levinas, 1978: 65). Uyanık olmaktan kaçış imkansız bir hal alır. *Uykusuzluk, uykusuzluğun asla son bulmayacağı bilincinden oluşmuştur, yani içinde bulunulan teyakkuz halinden kendini çekip çıkarmanın hiçbir yolu yoktur artık. Hiçbir amacı olmayan bir teyakkuz. İnsan ona çakılıp kaldığı anda, onun nerede başladığı ve nereye varacağı hakkında her türlü mefhumu yitirir* (Levinas, 2005: 67). Levinas, başlangıcı ve sonu olmayan uykusuzluğu kaçınılmaz ölümsüzlük olarak nitelendirir. Uykusuzluk Var ile tam anlamıyla benzerlik gösterir. Bu nedenle Levinas'a göre Var uyumanın mümkün olmadığı bir uyanıklık halidir (Levinas, 2005: 67-8). Var'ın uykusuzluğu ya da uyanıklığı onun kesintisizliğine, sürekliliğine işaret eder. Ben'i uyanıklığıyla kuşatan Var'dan kaçış nasıl mümkündür? Kaçışı tartışmanın etiği ilk felsefe olarak görmenin gerekçelerine katkısı ne olacaktır?

Var'ın uyanıklığından, onun dehşetinden kaçmanın yolu öznelleşmedir. Bunun ilk adımı ise hipostazdır. İlk adımdır çünkü hipostaz Ben'in kendini ortaya koymasını ve varolanlar üzerinde kurmuş olduğu hakimiyeti gösterir. *Yunanca 'hypostasis' sözcüğü, dayanak veya temel anlamına gelir. Felsefe de yine temel veya töz anlamında kullanılmıştır: kendisine kıyasla her şeyin ikincil veya türevsel olduğu mutlak dayanak anlamına gelir* (Calin-Sebbah, 2011: 28, dipnot.1). Teolojide ise teslisin üç unsuruna gönderme yapar. Kavramın felsefede ve teolojide kullanımına bağlı kalmayarak ona kendi felsefesi gereğince anlam yükleyen Levinas, hipostaz çözümlemesini "Varoluştan Varolana" ve "Zaman ve Başka" adlı eserlerinde yapar. Levinas, varolanların

hipostazından bahsederek hipostazın *olmak'tan bir şey'e, fiil halinden şey haline doğru geçiş* olduğunu ifade eder (Levinas, 2003b: 311-12). Hipostaz olayını anlaşılır kılmak için Levinas, bilincin katıldığı uyanıklık (wakefulness) nosyonunu devreye koyar. Var'ın anonim uyanıklığı Ben'i kuşattığında Ben'in sahip olduğu düşünceler hiçlikte aslı durur. Onların herhangi bir desteği yoktur. Ne var ki anonim düşüncenin öznesi olmaktan ziyade nesnesi olan Ben, yalnızca nesne olma deneyimine sahiptir. Nesne olma deneyimi Ben'in anonim uyanıklığın farkına varmasına vesile olur (Levinas, 1978: s.66). Gelgelelim uykusuzluk hem nesnenin hem de öznenin yok oluşudur. Öznenin ortaya çıkması yani Ben'in varoluşu üstlenmesi için Var'da konum alması gerekir. Konum almak sığınak arayışıdır. Bu, uyku için bir yer aramaya benzer. Levinas uyku fenomeni üzerinden bir çözümleme yapar. Uyku için elzem olan bir yerdir. Bir yerde uzanılır ve uykuya dalınır. Zeminle temas etmek ve uykuya dalmak varoluşu bir yerle sınırlandırmak orada konum almaktır. Uykunun yerle kurmuş olduğu ilişki Ben için sığınak olur. *Bilinç; dinginlikten bir konum almaktan ve bir yerle olan bu eşsiz ilişkiden ortaya çıkar* (Levinas, 1978: 70). Burada, *bilinç, var'ın anomik teyakkuz halinden bir kopuştur; zaten bir hipostazdır; bir varolanın kendi varolmasıyla ilişkiye girdiği bir duruma gönderme yapar* (Levinas, 2005: 70). Anonim olanda alınan konumla özne olumlanır. Gelgelelim öznenin olumlanması onun Var ile olan ilişkisini kesmek bir yana varolanlara hakim olmasına neden olur (Levinas, 1978: 82). Burada Levinas'ın hakim olmaya olumsuz bir anlam yüklediği açıktır. *Özne, anonim varoluştan çıktığı, o varoluşu üstlendiği, kendisini onun altında durur olarak bulduğu anda varlığa gelir. Ancak hipostaz yoluyla meydana gelmiş bir ben'in varlığından, dünyada olma'nın terimleriyle söz edilebilir* (Direk, 2021: 132). Ben, konum alınmıştır alınmasına ama o kendini ortaya koymakla Var'dan kurtulmamıştır. *Var'dan çıkmak için kendini ortaya koymak değil, kendini yerinden etmek, yani tahtından inmek gerekir. Ben'in hükümlerlikten bu feragati, başkasıyla sosyal ilişkidir, çıkar-gözetmez ilişkidir* (Levinas, 2003b: 312). Anlaşıyor ki Ben, Var'ın dehşetinden ancak etik sayesinde çıkacaktır. Çıkar gözetmezlik Levinas felsefesinde etik ilişkiyi imler. Hatırlanacağı üzere çıkar gözetmezlik Başkası'nın çağrısına duyargaları açık bir edilginlik biçimiydi. Elbette bu, Ben'in özneliğiyle Başkası ile etik ilişki aracılığıyla mümkün olur. Ben ve Başkası arasındaki etik ilişki Ben'in varlığın ötesine geçmesiyle başlar. Fakat Başkası'nın varlığın ötesinde nasıl tezahür ettiği tartışılmalıdır. Ayrıca Başkası'nın kim olduğunun sorulması da etik ilişkinin anlaşılması için gereklidir.

Başkası ve Sorumluluk

Sorumluluk Ben'in Başkası ile olan ilişkisidir. Ben'in Başkası ile ilişkisi ancak Ben'in varlığın ötesine geçmesiyle mümkündür. Ben'in Başkası ile nasıl karşılaştığı Başkası'nın kim olduğu sorusuna cevap aramaya tartışılabilir. Levinas ontolojiyi yapıbozumuna uğrattığımızda bile yine onun diliyle konuşmaktan kurtulamayacağımızı ifade eder. Başkası'na dair "kimlik" ekseninde bir soru onun ontolojik mahiyetine

göndermede bulunur. Başkası; kimdir, ırkı nedir, ten rengi hatta göz rengi nedir, nerededir, ontolojik olarak yakın mıdır yoksa uzak mıdır, yoksul mudur, dul mudur, yetim midir? Başkasına dair belirlenimlerin ontoloji aracılığıyla olmadığı zira ontolojinin olduğu yerde etikten bahsedilemeyeceği Levinas felsefesinin temel kaidesidir. Gelgelelim bu kaide kimi zaman ortadan kalmış gibi görünmekte ve bundan dolayı da eleştirilmektedir.

Belirtildiği üzere “kimlik” sorusuna ancak etik dille cevap verilebilir. Etik dilde Başkası, *öldürmememiz gereken (öldürme hakkına sahip olmadığımız) kişidir* (Peperzak, 1992: 63). Var’ın dehşetinden etik vesilesiyle kurtulan Ben, Başkası ile etik ilişki aracılığıyla öznelleşecektir. Öznellik, varlıktan başka türlü olmaktır. Dikkat edilirse başka türlü olmak öznellik değildir ‘olmaktan başka türlü’ öznelliktir (Levinas 2006: 3). Öznellik Ben’in varlık üzerindeki tahtını yıkması ve özün ötesine geçerek ondan kurtulmasıdır. *Ama nereye gitmek için? Hangi alana varmak için? Hangi varlıkbilimsel planda konumlanmak için? Ama özden çıkıp kurtulmak, ‘nereye?’ sorusunun koşulsuz ayrıcalığına da karşı çıkar. O, yer-olmamaklığa işaret eder* (Levinas, 2003f: 155). Uyku fenomeninde olduğu üzere uyumak için bir yer arayan ve varlığını orada konumlandıran Ben artık kendini yerinden ederek özün ötesine geçecektir. Dolayısıyla yeri yurdu olmamak, kimliğe sahip olmamak öznelliğin ta kendisidir. “Kimlik” sorununun sadece Başkası ile ilişkili olmadığı Ben’in de kimliğinden kopuşunun Levinas etiğinde sorumluluk için hayati bir rolü olduğu gözden kaçırılmamalıdır. “Kimlik” varoluşun mutlaklığıdır. Bu, varlık gerçeğinin yeter ifadesidir (Levinas, 2003c: 51). Ben’in kendi varoluşundan kaçma ihtiyacının temelinde kendi kimliğinden feragat etme ihtiyacı vardır. Benlikten kopuş olan öznellik, Başkası’na karşı sorumluluktur (Cheron, 2015: 136). Başkası ile ilişki etikdir. Zira etik başkasıyla komşuyla olan ilişkidir. Komşu ontolojik yakınlığı imler ama burada Levinas yakınlığı uzamsal anlamıyla kullanmaz. Yakınlık uzamsal komşulukla karıştırılmamalıdır. *Olumsal* niteliğine vurgu yapılan yakınlık, Başkası karşısında sorumluluktur (Levinas, 2011: 132). Yakınlık, her türlü kimliklendirmeyi sekteye uğratar (Güneş, 2017:409). Başkası “için biri” olmanın anlamı da yakınlıkta bulunur. Varlığın ötesinde Ben, Başkası’nın epifanisi olan yüz ile karşılaşır. Başkası ile ilişki yüz ile karşılaşmadır (Levinas, 2005: 105). Levinas etiğinde yüzü anlamak sorumluluğu anlamaktır. Bu nedenle yüz kritik bir kavramdır. Yüzün ne olmadığından hareketle ne olduğu tartışılabilir. Ayrıca Levinas’ın yüzün ne olmadığına dair belirlenimleri ilk felsefe olarak etiği de anlaşılır kılmaktadır.

Levinas yüzün portreye benzer plastik bir suret olmadığı gibi herhangi bir nesne de olmadığını vurgular. Yüz denildiğinde akla gelen ilk şey onun biçimidir. Fakat yüz bunlardan herhangi biri olursa Levinas felsefesinde etik ilişkiden bahsedilip bahsedilmeyeceği cevaplanması gereken bir soruyu ortaya çıkarır. Yüze nesne olarak yönelmek insan yüzünü oluşturan parçaların farkına varmaktır. Alın, burnu, gözleri, çenesi gibi... Yüz parçalarıyla bir bütün oluşturduğunda ve ona bir nesne

gibi yönelindiğinde tenin; esmer, kumral, sarışın, alnın; geniş ya da dar, gözlerin; mavi, yeşil ya da kahverengi, burnun; dik, sivri ya da kanca şeklinde olduğuna dair belirlenimler yapılır. Bundan dolayı yüze nesne olarak yönelmek nihayetinde yüzü etik bağlamdan kopararak ontolojiye indirgemek anlamına gelir. Yüzün ontolojik özellikleri etiği askıya alarak Başkası’nı Ben’e indirger ve aynılaştırır. Dolayısıyla yüze nesneye yönelir gibi yönelindiği zaman etik ilişki ortadan kalkar. Ontolojik belirlenim, “kimlik” devreye girer. Yüze etik ilişkiyi sarsmayacak yönelim nasıl olmalıdır?

Başkasıyla karşılaşmanın en iyi biçimi, onun gözlerinin rengini bile fark etmemektir (Levinas, 2003b: 326). Başkası’nın gözlerinin rengi gözlemlendiği anda o ilişki etik olmaktan çıkmaktadır. Etik ilişkide yüzü oluşturan şeyler algıya indirgenmeyendir. Yüz, kendini dolaylı bir şekilde değil doğrudan sergiler. Zira yüz; çıplak ve yoksun olandır, mahrum bırakılan, tehdit altında olandır. *Yüzün çıplaklığı, hiçbir kültürel süsleme barındırmayan bir sadeliktir, kendi ortaya çıkışının bağrında bir bağlarından kopuştur, bir muafiyettir* (Levinas, 2003e: 138). Onda özsel yoksulluk vardır. Yoksul oluşu, bu yoksulluğun gizlenmeye çalışılmamasındandır. Poz verirken insanın büründüğü şekil, bir an için dondurduğu mimikler aslında Levinas’a göre yüzdeki yoksulluğu gizleme, maskeleye uğraşdır. Gelgelelim tüm bunların yanında yüz emredendir, öldürmeyi yasaklayandır. O herhangi bir bağlamı olmayan anlamdır (Levinas, 2003b: 326). Yüzün kendi başına anlam olması ve herhangi bir bağlamı olmaması onun varlıkla olan ilişkisini sekteye uğratar. *O, düşüncenin kuşatacağı, bir içerik haline gelemeyecek olandır içerilemeyendir sizi öteye götürendir. Böylelikle ki yüzün anlamı, onu bir bilginin bağlılığı olan varlıktan çıkarmaktadır* (Levinas, 2003b: 326). Burada yüzün varlıkta olduğu Ben gibi varlığa perçinlenmiş olduğu düşünülmemelidir. Eğer yüzün anlamı bir bağlam aracılığıyla olursa o, ontolojinin sınırları içinde anlaşılır kılınmış dolayısıyla Ben’e indirgenerek varlığa hapsedilmiş olur. Yüzün kendi başına anlam olması varlıkla ilişkisi olmadığını, ontolojiden hareketle anlamlandırılmadığını gösterir. Yüz anlamdır anlam olmasına ama onun anlamı nedir? Levinas, *yüzün anlamı ‘asla öldürmeyeceksin’ demekten oluşandır* öldürülemeyendir diyerek ‘asla öldürmeyeceksin’ emrinin hem yüzün anlamı hem de onun ilk sözü olduğunu ifade eder (Levinas, 2003b: 327-8). Başkası’nın epifanisi olan yüz, yoksul ve yoksun oluşuna rağmen emreder. Ben ile konuşur, Ben de yüz ile konuşur. Ben’in konuşması karşılıklı bir konuşmayı oluşturmaz. Sorumluluk, etimolojisinden ve geleneksel anlamından farklı bir biçimde Levinas etiğinde yer alır. Yine de yanıt vermek sorumluluğun bir parçasıdır ama bunun ne şekilde olduğunu tartışmak gerekir.

Levinasçı sorumluluk başkası karşısında faili olduğum eylemlerin sorumluluğunu üzerime almak değil, başka karşısında başkanın hatalarının ve ıstıraplarının sorumluluğunu üzerime almaktır. *Ben kendisinden kaynaklanmayan hatalardan sorumludur, her suçluluğun ötesinde sanıktır* (Calin-Sebbah, 2011: 111). Geleneksel sorumlulukta yanıt vermek faile ait olsa da burada fail ve

eyleme maruz kalan arasında karşılıklı bir deneyim söz konusudur. Bu deneyim yanıt vermenin diyalog şeklinde olmasını gerektirir. Levinasçı sorumlulukta ise Ben'in yanıt vermesinde sorun yoktur amaç Ben'in yanıt vermesidir. Sorun, Başkası'nın yanıt talebinde bulunduğu zaman ortaya çıkar. Başkası'nın talebiyle başlayan sorumluluk belirli kuralları beraberinde getirir. Kuralların varlığı ise Ben ve Başkası arasındaki etik ilişkiyi ontolojiye indirger. Ben için geçerli olan kurallar Başkası için de geçerli olur. Böylece Başkası Ben'de erir, aynılaşır. Başkası'nın talebi olmadan Ben'in cevap vermesi ne anlama gelir? Levinas, Ben'in Başkası'na yanıt vermesinin neden etik olduğunun (sorumluluk) gösterilmesi için söylemde söyleme (saying) ile söylenen (said) ayırımına gider.

Ontolojinin dili, varlığı ve özleri sınırlandırarak etik anlamı ortadan kaldırır. Zira anlam varlıkla bir ortaya çıktığında Başkası'nın anlaşılması da varlıktan hareketle olur. Söylemdeki ayırma göre söylenen ontolojinin dilidir, onun alanıdır. Söyleme ise etiğin dilidir. *Söylenen, varlığın bir başka adı olarak anlaşılabilir, çünkü esasında onu sabitleme, tözleştirme, özleştirme işidir* (Calin-Sebbah, 2011: 117). Söylenen, sürekli tekrar edilerek belirli kalıplar içinde şekillenmiş bir dildir (Direk, 2003: 26). Söylenenin aksine, söylem herhangi bir temalaştırma girişimine direnir (Peperzak, 1992: 98, dp.30). *Söyleme yüzün karşısında yalnızca onu seyretmekle kalmayıp, ona yanıt verişim olgusudur. Söyleme, başkasını bir selamlama tarzıdır, ama başkasını selamlama, zaten ondan mesul olmaktır* (Levinas, 2003b: 327). Başkası'na yaklaşma, Başkası "için olmak" söylemdir. Yaklaşmak yakınlığı imler fakat bu ontolojik yakınlık değildir. Özsel bir yaklaşımdır, bağlanmadır, öznelliklidir. Başkası'na yaklaşma ona bağlanma, onun sorumluluğunu üstlenme, -Ben edilgendir- Başkası "için olmak"tır (Levinas, 2003f: 151). Ben, Başkası'na yaklaşırken ontolojik bütünlüğü bozar. Ontoloji; bütünlüğü, bütünlüştürmeyi, varlığı kendine indirgemeyi varsayar. Bundan dolayıdır ki Başkası ile ilişki bütünlüğün aşılmasıyla mümkün olur. Bütünlüğü aşmanın imkanı ise yüzdendir. *Yüz sonsuzu imler, ontolojik içkinliğe indirgenemez, aşkınlığın bizzat imkanıdır o. Aşkınlık öznenin ontolojik güvenliğinin başka olanın başkılığı tarafından kesintiye uğratıldığı uğrakta uç verir. Bu uğrakta öznenin özdeşliği ve ayrınlığı sarsıntıya uğrar* (Gözel; 2004: 68). Ben'in öznelliği sonsuzla ilişkiyle kurulur. Levinas, Sonsuz fikri ile bütünselliğin sekteye uğradığını belirtir. Sonsuz, bütünlükteki bir fazlalıktır. Bu fazlalık yönelimselliğin bozulmasıdır. Başkası, yönelimsellikten upuygun olmayan bir fazlalığı barındırır. Bu fazlalıktan dolayı Ben'i Başkası'na bağlayan ilişkiyi Levinas, Sonsuz fikri adını verir (Levinas, 2003g: 124).

Sonsuz fikri sonlu varlık olan Ben'in, Başkası'nı aynılaştırmasının herhangi bir kimlikle ona yönelmesinin önüne geçmektir. Düşünce düşünülen şeyle sınırlıdır onu aşamaz, onu varlık içinde kavrar. Sonsuz, düşüncenin ötesindedir. *Levinas düşünülenin onu düşünen düşünceyi aştığı, cogito'nun edimselliğinin Sonsuz fikriyle kesintiye uğradığı ânı yakalar. Azdaki çok yapısı, içerilemez olanı içerme paradoksu, etik öznelliğin yapısını gözler önüne serer* (Direk, 2003: 28). Paradoksal biçimde düşünülen

fazlasını düşünmeyi içeren Sonsuz fikri, *kavranılamaz olanı, onun kavranılamazlık konumunu güvence altında tutarak kavramaktır* (Levinas, 2003g: 124). Gelgelelim buradan hareketle Ben'in düşünebileceğinden daha fazlasını düşünmesi gerekir yoksa sorumluluktan bahsedilemeyeceği sonucuna ulaşılır. Zira Sonsuz fikri sorumluluk için temeldir. Ben sonlu varlık olduğu için düşünülenin düşünceye kıyasla fazlalığına yani Sonsuz fikrine nasıl ulaşır? Levinas, Descartesçı düşüncede olan Sonsuz fikrinden hareket eder. Sonsuz fikri *kendisini düşünen Ben'e sunuyorsa, Başkası da bende ona ait olan düşüncenin ötesine geçecek bir şekilde kendisini sunar. (...)* Levinas'ın 'yüz' olarak adlandırdığı fenomen budur (Acar, 2016: 103).

Başkasındaki sonsuzu ifade eden yüz ile ilişki etikdir. Yüz ile karşılaşmayla sorumluluğu üstlenen Ben, öznelleşmiştir. Levinas, *sorumluluktan öznelliğin özsel, ilksel, temel yapısı olarak söz ediyorum. Çünkü öznelliği etik terimleriyle betimliyorum. Burada etik, öncel olan varoluşsal bir zemine sonradan eklenen şey değildir; öznel olanın ilmeği sorumluluk olarak anlaşılan etikte örülür* der (Levinas, 2003b: 330). Bahsedildiği üzere sorumluluk geleneksel sorumluluktan farklıdır. Ben'in işi olmayan, onunla ilgili olmayan bir sorumluluktur. Geleneksel sorumlulukta kişi yaptığı şeylerden sorumlu tutulur ve yanıt vermesi talep edilir. Levinasçı etikte ise Ben yaptığı herhangi şey neticesinde yanıt vermemektedir. Yüzün pozitif belirlenimi aracılığıyla Ben'in Başkası'ndan sorumlu olması anlaşılır kılınır. Pozitif belirlenimde *Başkası bana baktığı andan itibaren, ona karşı bir sorumluluk yüklenmek mecburiyetinde olmasam da, ben ondan sorumlu olurum; onun sorumluluğu üzerime kalır. Bu, benim işim olan şeyin ötesine giden bir sorumluluktur* (Levinas, 2003b: 331). Böyle bir sorumluluk, Ben'in tercihine bırakılmadığı gibi yasal bir zeminde sözleşmeye dayalı bir sorumluluk da değildir. Kardeşlik başkası için sorumluluktur. Gelgelelim biyolojik kardeşlik sorumluluk için yeterli değildir. Yeterli olsaydı eğer Kabil, kardeşinden sorumlu olurdu ve onu öldürmezdi. *Kabilvari temkinli soğukluk, sorumluluğun özgürlükten itibaren veya bir sözleşmeye göre düşünmektedir. Başkası için duyduğum sorumluluk benim özgürlüğümden önce gelir. Ne şimdi ve burada mevcut olmalardan, ne de geçmişe gark olmuş ve temsil edilebilir mevcudiyetlerden mamul zamandan, başlangıçların veya yüklenmelerin zamanından kaynaklanmaz sorumluluk* (Levinas, 2003i: 182). Ben'in özgürlüğüne öncel olan sorumluluk devredilmez ve Ben sorumluktan kaçamaz. Başkasına olan sorumluluk ödenmemiş bir borçtur. Ödemekle de borç kapanmaz. Ben daha fazla borçlanılır. Nihayetinde *başkasına olan borç hiçbir zaman ödenmiş olmaz* (Levinas, 2003b: 335). Başkası'nın epifanisi olan yüzündeki çıplaklığı ve yoksunluğu Ben görmezden gelemeyiz. Çünkü yüz kendisi için her şeyin yapılabileceği ve her şey için ona borçlu olunandır. Ben'in öznelliği bu sorumlulukla ortaya çıkar. Öznellik, sorumlu olmaktır. Ben'in sorumluluğuna ve konumuna bakıldığına göre Levinas etiğinde "Başkası kimdir?" sorusuna açıkça cevap verilir verilmeyişi eğer verildiyse verilen cevapların ontolojinin diliyle mi verildiği yani Başkası'na dair "kimlik" oluşturmak mı olduğu bir sorundur ve çözümlenmelidir.

Levinas “Bütünlük ve Sonsuzluk” adlı eserinde Başkası’nın; dul (widow), yetim (orphan), yoksul (poor), yabancı (stranger) olduğuna dair yani Başkası’nın kimliğine yönelik belirlenim yapar (Levinas, 1991: 76-8). Haliyle “Başkası kimdir?” sorusuna; Başkası duldur, Başkası yetimdir, Başkası yoksuldur, Başkası yabancıdır cevapları verilir. Burada etiğin dilinin değil de ontolojinin dilinin kullanıldığı iddia edilebilir. Haliyle Ben’in Başkası’ndan sorumlu olmasının nedeninin Başkası’nın kim olduğunun bilinmesinden ve acıma fenomeninden ileri geldiği söylenebilir. Gelgelelim Robert Bernasconi’nin (d.1950) dikkat çektiği üzere bu yorum, Levinas okumasından çıkarılmaz. Sorumluluk Başkası’na kıyasla ortaya konamayacağı gibi Başkası’nın muhtaçlığına da bağlı değildir. Fakat Başkası’ndan sorumlu olmak Başkası’nın muhtaçlığını da göz önünde bulundurma anlamına gelir (Bernasconi, 2022b: 104). Zira *Başkası yoksuldur, yoksundur ve bu Yabancı’ya ilişkin hiçbir şey Ben’i ilgilendirmelik edemez* (Levinas, 2003g: 123). Sorumluluğun acımadan ileri gelmemesi Başkası’nın konumuyla alakalıdır. Levinas felsefesinde Başkası’nın kimliğine dair çıkarılacak biricik sonuç Başkası’nın varlığın ufkunda anlaşılacak değildir. Ben, Başkası’ndan sorumlu olmakla Başkası’nın yükünü üstlenerek Başkası’nı kendinden yukarıya yerleştirir. Ben hem Başkası’ndan sorumlu hem de Başkası’nın yükünü yüklenerek Başkası’nın sorumluluğundan da sorumlu olur. Böylece Ben hem Başkası’na karşı sorumlu hem de Başkası’ndan sorumlu olur. *Yükseklik boyutuna işaret eden de sorumluluğun bu çifte hareketidir. Bu çifte hareket, sorumluluğu acıma olarak uygulamayı bana yasaklar* (Levinas, 2003g: 124). Dolayısıyla Levinas etiğinde sorumluluk Başkası’na acımdan ileri gelmez. Bunun nedeni belirtildiği üzere Başkası’nın konumudur. Levinas’ın Batı Felsefesi geleneğinin aynılaştırma sürecine dolayısıyla “kimlik politikasına” dair eleştirisi dikkate alındığında Başkası’nın kimliğine dair belirlenim yapması nasıl okunmalıdır?

Başkası ile ilişki Ben’in varlığın ötesine geçmesiyle kurulduğu için varlığın ufkunda gerçekleşmez. Varlığın ufkundan soyut olana doğru bir hareket söz konusuysen Başkası’nın kimliği somut terimlerle ifade edildiğinden soyut olandan somut olana geçiş sorun yaratmaktadır. Gelgelelim Bernasconi, Levinas’ın bu terimleri kullanmasının nedeninin somut oluşlarından ziyade soyut oluşlarından ileri geldiğini ifade eder. *En başta, dulun, yetimin ve yabancıların somutluğu değil soyutluğudur Levinas’ı felsefi söyleminde onların adını almaya yönelen şey. Dul, yetim, yoksul ve yabancı adlarının zikredilmesinin sebebi bu terimlerin muhtaç kişileri tanımlaması değildir; genel bir biçimde, verili bir toplum içinde makbul bir statüsü olmayanları belirtmek için kullanılıyor olmalarıdır. Statüsizlikleri bir anlamda, onların toplumda ‘kimliksiz’ oldukları anlamına gelir* (Bernasconi, 2022b: 109). Başkası’nın kimliksiz oluşuna birçok vesileyle vurgu yapıldığı Levinas’ın eserlerinde görülmektedir. Bilhassa yüzün çıplak oluşu onun kimliksiz oluşu anlamına gelir. Kültürel hiçbir öge barındırmadığı için sade olan ve bu sadeliğiyle çıplak olan yüz, kimliklerden bir kopuştur.

Başkası’nın kimliksiz oluşu Başkası’nın Ben’e aşkın olduğunu ve Ben’in Başkası’ndan sorumlu olduğunu gösterir. Ben’in varoluşun mutlaklığından yani kimliğinden kaçışı ve Ben’in Başkası’na olan sorumluluğuyla Başkası’nın Ben’in üzerinde konumlanması Levinas etiğinde kimliksizliğin sorumluluğu kurmak için gerekliliğini gösterir. Eğer bir kimlik kurulacaksa bu ancak sorumluluk temelinde ifade edildiğinde mümkün olur (Levinas, 2003b: 334). Ayrıca bu, Batı Felsefesi geleneğindeki “kimlik politikasına” yönelik önemli bir eleştiridir. Zaten *Levinas’ın Batı felsefesi geleneği altında yatan kimlik kavramına saldırısı onun felsefi yürüngenliği için başından beri merkezidir* (Bernasconi, 2022c: 194). Levinasçı saldırı geleneksel sorumluluk kavramının da dayanağı olan ontolojik ilişkiyi sekteye uğratar. Buna rağmen Başkası’nın sorumlu olup olmadığı Levinas’a yöneltilen sorulardan biridir.

Sorumluluğun çifte hareketi Başkası’nın sorumluluğundan da Ben’in sorumlu olduğunu göstermesine rağmen “Etik ve Sonsuz” başlıklı söyleşide Philippe Nemo (d. 1949), Başkası’nın Ben’e karşı sorumlu olup olmadığını sorar (Levinas, 2003b: 332). Levinas etiğinde Başkası’nın sorumlu olup olmaması önemli değildir. *Bu onun meselesidir*. Bu da sorumluluğun bakımsız oluşuna işaret eder. Sorumluluk, Ben’in öznelliğinin ve kimliğinin temeli olduğu için bakımsızdır. Başkası ister karşılık verir ister vermez ama bu Ben’in sorumluluğuna etki etmez (Levinas, 2003b: 332). Başkası’na dair her türlü beklenti onun varlık içinde kavranmasına neden olur. Dolayısıyla Başkası’nın Ben’i göz ardı edip etmemesi fark edilmeden Başkası Ben’i ilgilendirir (Levinas, 2003h: 286). Öznelliğin bakımsız ilişkiyle kurulması Başkası “için olmak” kavramının da anlamını ortaya çıkarır. Levinas’ın “Zaman ve Başka” adlı eserinde Heidegger ontolojisine yönelik eleştirisi “miteinandersein” özsel durumunda Başkası ile karşılıklı ilişkinin ortaya çıktığı ve mit (ile) edatının bu birliktelik ilişkisini betimlediği yönündedir. Levinas’a göre bu, etik ilişki değil ontolojik ilişkidir (Levinas, 2005: 60-1). Ontolojik ilişki birlikteliği varsayar. Bu ilişki, Başkası “ile birlikte” şekilde ifade edilir. Buna karşın ontolojiye öncel olan etik “ile birlikte” olmaktan ziyade “için olmak” ilişkisinde açığa çıkar. Başkası “için olmak” iyi olmaktır. Başkası “ile birlikte” yan yana olmak varoluşun bir anıdır. Bakımsız ilişkiyi varsayar. Dolayısıyla yüz yüze ilişki değildir. “Zaman ve Başka” “için olmak” aracılığıyla Başkası ile etik ilişkinin imkanını gösterir. “Olmaktan Başka Türlü ya da Özün Ötesinde” adlı eserde “için olmak” yerine geçmeye (substitution) dek vardırırlar. Başkası “için olmak” Ben’in Başkası’nın yerine geçmesidir. Böylece Ben, Başkası’nın sorumluluğundan da sorumlu olur. Levinas etiğinde Başkası “için olmak” Başkası’nın yerine geçmekle aynı şeydir (Güneş, 2017: 412).

Başkası’nın sorumlu olmamasının nedeni Başkası’nın ne dul ne yetim ne yoksul ne de yabancı olmasından ileri gelir. Başkası’nın toplumda bir statü işgal etmemesi yani “kimliksiz” olması sorumluluğunu Ben’e devrettiği anlamına gelmez. Zaten Ben Başkası’nın yerine geçmekle onun sorumluluğundan da sorumlu olmuştur. Bu nedenle

Başkası'nın sorumluluğu tartışma konusu değildir. Ben ve Başkası arasındaki etik ilişkide sorumlu olan Ben'dir. Savaşların, göçlerin, açlık ve yoksulluğun olduğu bir çağda zor bir sorumluluk olan Levinasçı sorumluluk somutta birçok mülâhazaları devreye sokmayı gerektirir. Fakat Levinas'ın çağrısı sorumluluğun insanların eylem ve edimlerinden dolayı yanıt verme talebini içermediği ama savaşın yarattığı yıkımın, göçlerin, açlığın ve yoksulluğun "kimlik" ekseninde yürütülen ezici politikaların görmezden gelinemeyeceğini yüksek sesle dillendirir. Bu, Levinasçı sorumluluğun ayırt edici yönüdür. Levinas'ın yaşadığı dönemin üzerindeki etkileri göz önüne alındığında sorumluluk çağrısı anlamlı kılınacaktır.

Sonuç

Bu çalışmada Levinas felsefesinde etiğin ilk felsefe olması nedenlerinden hareketle Ben ve Başkası arasındaki etik ilişkinin "kimlik" ve "sorumluluk" ekseninde nasıl şekillendiği ve çağımız olayları karşısında ne tür bir çağrıda bulunduğu sorularına cevap aranmıştır.

Levinas'ın "Kaçış Üstüne" adlı erken dönem eserinde varoluşun mutlaklığını kimlik olarak tanımlaması, Ben'in varlığa perçinlenmiş olduğu ve varlıktan çıkışına dair yürüttüğü tartışmaların aslında "kimlik" sorunu ekseninde bir tartışma olduğu belirlenmiştir. Bu minvalde Ben'in kimliksizleşme süreci Levinas'ın erken dönem eserlerinden itibaren ele alınmıştır. Kimliksizleşmenin ve sorumluluğun kurulması için Ben'in özün ötesine geçmesi gerektiği argümanı göz önüne alınarak bu süreç, belirli kavramlar aracılığıyla -var, hipostaz, yüz- Levinas'ın kendi eserlerinden hareketle tartışılmıştır. Batı Felsefesi geleneğinde yürütülen "kimlik politikasına" karşı duruşun Levinas felsefesinin merkezinde yer aldığı görülmüştür.

Kimliksizleşme sürecine Ben'in tabi olduğu ve Başkası'nın zaten "kimliksiz" olduğu çünkü sorumluluğun hem Ben'in hem de Başkası'nın kimliğinde açığa çıkmadığı belirlenmiştir. 'Başkası kimdir?' sorusuna verilen cevapların aslında Başkası'nın "kimliksiz" oluşuna göndermede bulunduğu zira kimliğe dair kullanılan kavramların Levinas etiğinde soyut anlamlarıyla kullanıldığına ve somutta temellenmediğine dikkat çekilmiştir.

Ben ve Başkası arasındaki etik ilişkide Başkası'nın sorumlu olup olmadığı sorusuna aranan cevapta etik ilişkinin bakımsız olma nedenleri üzerinde durulmuştur. Söz konusu nedenlerden çıkarılan sonuç ise sorumluluğun acıma fenomeninden ileri gelmediğidir. Zira sorumluluk tartışmasında Levinas'ın Başkası'nın yoksul ve yoksun oluşuna vurgusunun gerekçeleri "kimlik" ekseninde tartışıldığı için Ben ve Başkası arasındaki etik ilişkinin görece bir ilişki olmadığı aydınlatılmıştır. Başkası'nın epifanisi olan yüze dair belirlenimlerde yüzün çıplak ve yoksun olmasının kültürel sadeliği ima etmesi yüze dair belirlenimlerde kimliğin devre dışı kaldığını/kalması gerektiğini de göstermiştir.

Ben'in kimliksizleşme sürecinde Levinas'ın Ben'e sorumluluk temelinde "kimlik" kazandırdığı görülmüştür. Bu, Ben bir kimliğe sahip olacaksa bunun ancak

sorumluluk temelinde ifade edilebilecek bir kimlik olması gerektiği yönünde bir çağrı olarak da okunabilir. Sorumluluk temelinde bir kimliğe sahip olmakla çağın insanlık dramına yol açan sorunları karşısında kayıtsız kalmaz. Bu, Başkası'nın sorunlarından habersiz olunmayacağı çünkü sorumluluğun Başkası'ndan habersiz olmamayı gerektirdiğini gösterir. Zira kayıtsız kalmak sorumluluğu askıya alır. Etik ilişkinin "kimlik" ve "sorumluluk" ekseninde şekillendiği Levinas etiği Batı Felsefesi geleneğinin "kimlik politikasına" yönelik değerli bir eleştiri olarak felsefe tarihinde yerini almıştır. Çağın insanlık dramana götüren yollarında "kimlik politikasının" olduğunu görmek şaşırtıcı değildir. Levinas etiğinde "kimlik" ve "sorumluluk" tartışmasına dair bir izlek sunan bu çalışma nihayetinde sorumluluğa dair çalışmaların canlılığını koruduğunu ve bu çalışmaların farklı bağlamlarla zenginleştirilerek sürdürülmesi gerektiğini göstermektedir.

Extended Summary

The aim of this study is to reveal how the ethical relationship between the I and the Other is shaped in the context of "identity" and "responsibility", based on the idea of "ethics as first philosophy", which is the basic characteristic of Levinas' ethics. The debate over "identity" and "responsibility" has an important place in today's ethical studies. Therefore, Levinas' ethical works provide answers to today's problems. Levinas criticizes the Western Philosophy tradition and identity politics, which are centered on ontology since his early works. The fact that ethics is seen as the first philosophy makes the relationship between the I and Other look from the perspective of "identity" and "responsibility". The relationship between the I and the Other is not established through ontology. Ontology is the process of identification. Ethics, on the other hand, is a process of erasing identities. Escape from existence is a need. Existence is absolute. This is identity. Escape is possible when the need becomes imperative. When the need becomes suffering, it becomes imperative. The encounter of the I with the Other occurs beyond the essence through being beyond. This encounter occurs through the face. The epiphany of the Other is the face. The face is naked and poor. This means that the face does not contain any cultural elements. The Other has no identity. If there is an identity of the Other, the Other will be understood through ontology. The ethical relationship between the I and the Other is shaped in the context of the I's responsibility. The ethical relationship is asymmetrical. Therefore, it does not matter whether the Other is responsible or not. Obviously, in Levinas' ethics, the Other is not responsible. The I is also responsible for the Other's responsibility. Levinas' understanding of responsibility loudly declares that we should ignore the devastation of war, migration, refugees, hunger and poverty. Levinas's understanding of responsibility therefore shows that responsibility is different from traditional responsibility. It also shows that responsibility should be placed in the framework of "response."

Kaynakça

- Acar, S. M. (2016). "Levinas'ta Aşkınlık Düşüncesine Giriş". Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi (27), 93-110. <https://doi.org/10.20981/kaygi.286882>.
- Bauman, Z. (2011). *Postmodern Etik*. (Çev. A. Türker). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bernasconi, R. (2022a). "Çıkış Yok: Levinas'ta Aşkınlığın Aporetik İzahı". (Çev. Z. Direk). (Editör. Z. Direk). *Levinas Okumaları*. Ankara: Fol Kitap.
- Bernasconi, R. (2022b). "Mısır Diyarındaki Yabancılar ve Köleler: Levinas ve Ötekilik Politikası". (Çev. Z. Direk). (Editör. Z. Direk). *Levinas Okumaları*. Ankara: Fol Kitap.
- Bernasconi, R. (2022c). "Sartre ve Levinas: Yeni bir Kimlik Politikası". (Çev. Ç. Yazıcı). (Editör. Z. Direk). *Levinas Okumaları*. Ankara: Fol Kitap.
- Buber, M. (2003). *Ben ve Sen*. (İ. Palsay, Çev.) Ankara: Kitâbiyât.
- Calin, R., Sebbah, F. D. (2011). *Lévinas Sözlüğü*. (Çev. M. Erşen) İstanbul: Say Yayınları.
- Cheron, M. S. (2015). *Levinas ile Söyleşi -Yüz Fenomenolojisinden Kopuş Felsefesine 1938-1994*. (Çev. I. Ergüden). İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Deleuze, G., Guattari, F. (2001). *Felsefe Nedir?*. (Çev. T. Ilgaz). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Direk, Z. (2003). "Sunuş". *Sonsuza Tanıklık Emmanuel Levinas'tan Seçme Yazılar*. (Hazırlayan, Z. Direk, E. Gökyaran). İstanbul: Metis Yayınları.
- Direk, Z. (2021). *Çağdaş Kıta Felsefesi -Bergson'dan Derrida'ya-*. Ankara: Fol Kitap.
- Gözel, Ö. (2004). "Öteki Metafiziktir": Levinas'ta Varlık ve Öte/ki". *Tezkire, Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 38-39, 56-70.
- Güneş, C. D. (2017) "Levinas'ın Kutsiyet Felsefesi Ve Ricoeur'ün Hiperbolik Eleştirisi". *FLSF Felsefe Ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (24), 405-19.
- Jonas, H. (1984). *The Imperative of Responsibility- In Search of an Ethics for the Technological Age*. (Çev. H. Jonas, & D. Herr). Chicago: The University of Chicago Press.
- Kuçuradi, İ. (2006). *Etik*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Levinas, E. (1978). *Existence and Existents*. (Çev. A. Lingis), The Hague: Martinus Nijhoff.
- Levinas, E. (1989). *The Levinas Reader*. (Editör. S. Hand). Oxford: Basil Blackwell.
- Levinas, E. (1991). *Totality and Infinity -An Essay on Exteriority-*. (Çev. A. Lingis). Pittsburgh: Duquesne University Press.
- Levinas, E. (2003a). "Fenomenolojiden Etiğe". (Çev. Ö. Gözel). (Hazırlayan, Z. Direk, E. Gökyaran). *Sonsuza Tanıklık Emmanuel Levinas'tan Seçme Yazılar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Levinas, E. (2003b). "Etik ve Sonsuz". (Çev. Ö. Gözel). (Hazırlayan, Z. Direk, E. Gökyaran). *Sonsuza Tanıklık Emmanuel Levinas'tan Seçme Yazılar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Levinas, E. (2003c). *On Escape*. (Çev. B. Bergo). Stanford: Stanford University Press.
- Levinas, E. (2003d). "Felsefe, Adalet ve Aşk". (Çev. M. Atıcı). (Hazırlayan, Z. Direk, E. Gökyaran). *Sonsuza Tanıklık Emmanuel Levinas'tan Seçme Yazılar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Levinas, E. (2003e). "Başka'nın izi". (Çev. E. Gökyaran). (Hazırlayan, Z. Direk, E. Gökyaran). *Sonsuza Tanıklık Emmanuel Levinas'tan Seçme Yazılar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Levinas, E. (2003f). "Öz ve Çıkarlılık". (Çev. M. Başaran). (Hazırlayan, Z. Direk, E. Gökyaran). *Sonsuza Tanıklık Emmanuel Levinas'tan Seçme Yazılar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Levinas, E. (2003g). "Aşkınlık ve Yükseklik". (Çev. H. Yücefer, Z. Direk). (Hazırlayan, Z. Direk, E. Gökyaran). *Sonsuza Tanıklık Emmanuel Levinas'tan Seçme Yazılar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Levinas, E. (2003h). "Etik ve Siyaset". (Çev. C. Haşimi, Ö. Gözel). (Hazırlayan, Z. Direk, E. Gökyaran). *Sonsuza Tanıklık Emmanuel Levinas'tan Seçme Yazılar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Levinas, E. (2003i). "Tanrı ve Felsefe". (Çev. Ö. Gözel, Z. Direk). (Hazırlayan, Z. Direk, E. Gökyaran). *Sonsuza Tanıklık Emmanuel Levinas'tan Seçme Yazılar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Levinas, E. (2005). *Zaman ve Başka*. (Çev. Ö. Gözel). İstanbul: Metis Yayınları.
- Levinas, E. (2006). *Otherwise than Being or Beyond Essence*. (6. b.). (Çev. A. Lingis). Pittsburgh: Duquesne University Press.
- Levinas, E. (2011). *Tanrı, Ölüm, Zaman*. (Çev. I. Ergüden). Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.
- Levinas, E. (2016). *Husserl Fenomenolojisinde Göre Teorisi*. (Çev. Y. Ceylan Uslu). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Peperzak, A. T. (1992). *The Other*, Indiana: Purdue University Press.
- Ricoeur, P. (2000). *The Just*. (Çev. D. Pellauer) Chicago: The University of Chicago Press.
- Sartre, J. P. (2011). *Varlık ve Hiçlik / Fenomenolojik Ontoloji Denemesi* (4. b.). (Çev. T. Ilgaz, & G. Çankaya Eksen). İstanbul: İthaki Yayınları.